

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»

Інститут електроенергетики
Електротехнічний факультет

Кафедра перекладу

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

кваліфікаційної роботи ступеню бакалавра

студента Чорний Андрій Юрійович

(ПІБ)

академічної групи ФЛ-15-1

(шифр)

напряму

6.020303 «Філологія»

спеціалізації _____

за освітньо-професійною програмою _____

на тему: Полісемія англійських термінологічних одиниць, як проблема перекладу

Керівники	Прізвище, ініціали	Оцінка за шкалою		Підпис
		рейтинговою	інституційною	
кваліфікаційної роботи	доц. Орел М.В.			
розділів:				
Рецензент				
Нормоконтролер	ФЛ-15-1 Короткова С.В.			

Дніпро
2019

ЗАТВЕРДЖЕНО:завідувач кафедри
перекладу

_____ Введенська Т.Ю.

«_____» _____ 2019 року

ЗАВДАННЯ
на кваліфікаційну роботу
ступеню бакалаврастуденту **Чорний Андрій Юрійович** академічної групи **ФЛ-15-1**
(прізвище та ініціали) (шифр)напряму **6.020303 «Філологія»**

спеціалізації _____

за освітньо-професійною програмою _____

на тему: **Полісемія англійських термінологічних одиниць, як проблема перекладу**
затверджену наказом ректора НТУ «Дніпровська політехніка» від 17.04.2019 № 626-л

Розділ	Зміст	Термін виконання
Розділ 1	Явище полісемії в англійській науково-технічній термінології	25.12.18
Розділ 2	Полісемія як проблема перекладу термінів з англійської мови на українську	01.05.19

Завдання видано

_____ (підпис керівника)

_____ (прізвище, ініціали)

Дата видачі 15 жовтня 2018**Дата подання до екзаменаційної комісії** 10 червня 2019**Прийнято до виконання**

_____ (підпис студента)

_____ (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Явище полісемії в англійській науково-технічній термінології	6
1.1 Сутність, ознаки, план змісту і план вираження та лінгвістична природа терміна	7
1.2 Причини виникнення полісемії в термінології	15
1.3 Типи полісемії термінів	19
Висновки до 1 розділу	34
РОЗДІЛ 2. Полісемія як проблема перекладу термінів з англійської мови на українську	35
2.1 Аналіз полісемії в науково-технічній термінології	35
2.2 Багатозначність термінів та специфіка їх перекладу	39
Висновки до 2 розділу	49
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	51

ВСТУП

В умовах науково-технічного прогресу XXI століття, розвиток будь-якої галузі науки залежить від формування та вдосконалення її термінологічної системи, у процесі чого відшліфовуються наукові поняття, визначаються їх взаємозв'язки і взаємини, подаються їх родо-видові класифікації. У спеціальній літературі терміни несуть основне семантичне навантаження, займаючи головне місце серед інших загальнолітературних та службових слів.

Проблеми термінології знаходяться сьогодні у колі найактуальніших питань перекладознавства та лінгвістики. Адже термінологічні одиниці належать до того шару лексики, яка, з одного боку, посідає значне місце в загальнонаціональному словнику будь-якої мови, розвивається стрімкими темпами, користується підвищеним попитом серед фахівців будь-якої галузі суспільного життя й через це зосереджує на собі увагу багатьох філологів, а з іншого, здатна створювати певні труднощі для перекладача спеціальної літератури. Без знань, пов'язаних з походженням, способами утворення, класифікацією, функціонуванням, особливостями перекладу термінів, важко здійснити адекватний переклад.

Актуальність даної роботи полягає у дослідженні багатозначності англійських термінологічних одиниць для забезпечення адекватного та точного перекладу, що є показником високої лінгвістичної майстерності. Хоча, з одного боку, вимога однозначності терміна і позбавляє його усіляких можливостей для розвитку полісемії, з іншого – термін знаходиться під постійним впливом мовних процесів і тому вимагає постійного вивчення.

Об'єктом дослідження є явище полісемії в термінології англійської мови.

Предметом дослідження є особливості перекладу полісемічних термінологічних одиниць з англійської на українську мову у науково-технічній літературі.

Мета роботи полягає у дослідженні явища полісемії у термінології англійської мови, встановленні причин її виникнення, визначенні специфіки та способів перекладу багатозначних термінів у терміносистемі науково-технічної літератури.

Реалізація цієї мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- з'ясувати та уточнити низку базових понять: «термін», «термінологія», «полісемія»;
- розглянути основні характеристики термінів;
- проаналізувати явище полісемії в термінологічній системі англійської мови;
- встановити причини виникнення полісемії;
- визначити специфіку та способи перекладу англійських термінів;
- виявити фактори, котрі впливають на процес перекладу багатозначних термінів.

Методи дослідження: описовий, зіставний методи, метод компонентного аналізу та метод порівняння.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що спостереження й узагальнення, зроблені на основі проаналізованого матеріалу, можна використати у подальших дослідженнях проблеми перекладу багатозначних англомовних термінів.

Практична цінність роботи полягає у тому, що її результати можуть бути використані при написанні курсових та дипломних робіт, наукових статей тощо.

РОЗДІЛ 1.

ЯВИЩЕ ПОЛІСЕМІЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Проблема виявлення й лінгвістичного аналізу лексико-семантичних відношень, зокрема полісемії між одиницями певної терміносистеми, належить до дискусійних у загальній теорії термінології в цілому, що визначає її актуальність як об'єкта дослідження. Функціонування багатозначних слів у загальнолітературній мові і в термінології має певні відмінності, а отже, доцільність їхнього використання визначається по-різному. У загальнолітературній мові полісемія сприймається як закономірність, як органічна властивість мови, натомість у термінології – як небажане, не властиве їй явище, оскільки “невід’ємною частиною нормативної термінології має бути однозначність” як одна з визначальних терміна на відміну від загальноживаного слова. Багатозначність, або полісемію, визначають як “наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об'єктів позначення”. В.В. Виноградов трактує загальномовну полісемію не як відхилення від норми, а як закономірне та природне явище в цілому, оскільки мова, не маючи можливості забезпечити вираження кожної нової ідеї, тобто значення, окремим самостійним словом або кореневим елементом, змушена “розносити безмежну кількість значень по тих чи інших рубриках основних понять, використовуючи інші конкретні або напівконкретні ідеї як опосередковуючі функціональні зв'язки” [7, 15].

Терміни є важливою інформативною складовою будь-якої мови, адже вони відображають спеціальні поняття у різних галузях науки та сприяють її розвитку. Через це вони, як і інші компоненти мови, повинні глибоко досліджуватись мовознавцями. Особливе значення термінів виявляється у процесі перекладу. Тому важливо розуміти сутність терміна, його функції, особливості як мовної одиниці, тощо.

Для ефективності здійснення дослідження обраної теми роботи, у даному розділі доцільно з'ясувати основні характеристики термінів. А саме – дати визначення терміна як одиниці мови, розглянути його план змісту та план вираження, лінгвістичну природу й декотрі класифікації, за якими поділяють терміни, причини виникнення полісемії в термінології, специфіку та способи перекладу багатозначних термінів та перекладацькі трансформації для їх перекладу.

1.1 Сутність, ознаки, план змісту і план вираження та лінгвістична природа терміна

Проблемами термінології глибоко займалися такі лінгвісти як А.В. Суперанська, О.О. Реформатський, О.С. Ахманова, В.П. Даниленко, М.І. Мостовий, С.В. Гриньов, В.І. Карабан, Д.С. Лотте, Є.Ф. Скороходько та інші. Більшість дослідників визнає, що термінологічність – одна з основних стильових рис наукового стилю, інформативне ядро лексики мов науки. Під терміном зазвичай розуміється мовний засіб вираження спеціального поняття.

Різні автори, користуючись одним і тим же терміном, дають йому дефініцію по-різному. Причиною такого різноманіття являється те, що визначення відповідає різним задачам того або іншого напрямку в лінгвістиці та відображає становлення автора до предмета.

О.С. Ахманова визначає термін як “слово чи словосполучення спеціальної (наукової, технічної і т. ін.) мови, яке створене, отримане чи запозичене для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів” [2, 95].

В.П. Даниленко також дотримується точки зору, що “термін – це слово (чи словосполучення) спеціальної сфери застосування, яке називає спеціальне поняття” [14, 11].

М.І. Мостовий дає таке визначення терміна: “термін – це слово або словосполучення з історично умотивованим чи умовно закріпленим значенням,

що відбиває одне поняття у спеціалізованій галузі знання чи виробництва” [33, 91].

В.І. Карабан визначає термін як «мовний знак, що репрезентує поняття спеціальної, професійної галузі науки або техніки» та вважає, що терміни становлять суттєву складову науково-технічних текстів [17, 315].

А.Я. Коваленко дає таке визначення терміна: “термін – це емоційне нейтральне слово чи словосполучення, яке вживається для точного вираження понять та назв предметів” [19, 257].

І.С. Квитко, спираючись на різні визначення, пропонує таку «сумарну» дефініцію: “термін – це слово чи словесний комплекс, що співвідноситься з поняттям певної організованої галузі пізнання (науки, техніки), що вступають у системні відносини з іншими словами та словесними комплексами й утворюють разом з ними в кожному окремому випадку та в певний час замкнену систему, яка характеризується високою інформативністю, однозначністю, точністю та експресивною нейтральністю” [18, 21].

Короткий тлумачний словник, у свою чергу, дає таке визначення слова «термін»: термін (лат. *terminus* – «границя, кінець, межа») – це спеціальне слово чи словосполучення, що прийняте у певній професійній сфері і застосовується в особливих умовах. Термін представляє собою словесне означення поняття, яке входить у систему понять певної області професійних знань, яке позначає поняття певної галузі знання чи діяльності людини [48, 247].

Великий тлумачний словник сучасної української мови, в свою чергу, пропонує таку дефініцію: термін – це слово чи словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо [47, 241].

В основі кожного терміна обов'язково лежить визначення (дефініція) реалії, яку він позначає, завдяки чому терміни представляють собою точну і в той же час стислу характеристику предмета чи явища. Кожна галузь знання

оперує власними термінами, які й складають суть термінологічної системи даної науки.

У нашій роботі ми будемо оперувати визначенням терміна, що було запропоноване І.С Квитком, зважаючи на те, що, даючи визначення терміна, він найчіткіше відобразив його сутність.

В чому полягає план змісту і план вираження терміна?

Зберігаючи зовнішній вигляд слова, термін повністю розмежовується з ним за своїм змістом. При цьому, на відміну від звичайного слова, котре пізнається через свою зовнішню форму, у терміні на першому місці стоїть його зміст. Цим пояснюються корінні відмінності терміна від слова загальної лексики. Якщо для останнього зв'язок звучання, змісту та речі, яку називають, представляється деякою єдністю, то у терміні такої єдності немає. Наприклад, якщо мова йде про лексичні або синтаксичні зв'язки терміна, то він сприймається як слово, але, якщо мається на увазі зв'язок з поняттям, то термін протиставляється слову, а його поняття вважається спеціальним. Це дає нам можливість вирізнити термін як поняття і термін як слово, оскільки місце, яке займає термін у рамках теорії, стосується виключно поняття терміна, а відповідність певному лексичному ряду відноситься лише до терміна [39, 83].

Т.Л. Канделаки виділяє у термінів план змісту та план вираження. Це пояснюється тим, що значення слів природних мов формувалось та змінювалось поступово з розвитком мовних систем і у зв'язку з цим - невіддільно одне від одного. При перегляді термінологічних систем окремі поняття, не змінюючи свого місця у системі, тобто, зберігаючи план змісту, можуть отримати нові позначення, тобто змінити свій план вираження. Отже, для термінів ці речі роздільні [39, 85].

Отже, розрізняючи план змісту та план вираження у спеціальній лексиці, зрозуміло, що, на відміну від слів загальної лексики, для термінів єдність цих двох планів є незначною, через те, що можливі різні кодування, заміни, умовні позначення тощо.

З'ясуємо сутність лінгвістичної природи терміна.

Термін – це невід'ємна органічна частина лексичної системи літературної мови. Терміни відрізняються від інших розрядів слів своєю великою інформаційною насиченістю. У терміні будь-якої термінології подається найбільш точне, концентроване та економне визначення того чи іншого поняття. Тому основна вимога, що висувається до терміна, – його однозначність, що не завжди виконується.

Існують дві категорії термінів: 1) загальнонаукові і загальнотехнічні терміни та 2) спеціальні (номенклатурні терміни). Загальнонаукові та загальнотехнічні терміни виражають загальні поняття науки й техніки, тоді як спеціальні терміни виражають часткові поняття.

Терміни існують не просто у мові, а в складі певної термінології. Термінологія, як система наукових термінів, є підсистемою усередині загальної лексичної системи мови [16, 75]. Згідно з О.О. Реформатським, термінологія – це система понять даної науки, що закріплені у відповідному словесному вираженні. Якщо у загальній мові (поза даною термінологією) слово може бути багатозначним, то, потрапляючи в певну термінологію, воно набуває однозначності [36, 35].

Незважаючи на відмінності й багатогранність сучасних галузей наукового знання і властивих їм понять, існує низка спільних ознак, які визначають суть терміна як особливої мовної одиниці. До них відносяться наступні ознаки:

- стилістична нейтральність, відсутність емоційно-експресивного забарвлення;
- точність і незалежність від контексту (технічний термін повинен чітко передавати суть поняття задля уникнення непорозумінь та неточності);
- тенденція до однозначності у межах певної термінологічної системи;
- пластичність, здатність до творення похідних термінів;
- системність (кожний термін має термінологічне значення в межах обумовленої терміносистеми);

- стислість у плані вираження;
- наявність визначення, яке чітко окреслює, обмежує його значення);
- інтернаціональний характер (наявність термінів-інтернаціоналізмів в деяких випадках полегшує міжнаціональне спілкування);
- змістовність.

Специфіка термінів як особливого лексичного розряду слів полягає у тому, що вони створюються у процесі виробничої та наукової діяльності і тому функціонують лише серед людей, що володіють відповідними науковими та виробничими реаліями, тобто макроконтекстом. Тому, на відміну від звичайних слів, однозначність яких у мовній комунікації забезпечується ситуацією або лінгвістичним контекстом, однозначність терміна регламентується екстралінгвістичним макроконтекстом або лінгвістичним мікроконтекстом [11, 130].

У межах лексичної системи мови терміни виявляють ті ж властивості, що й інші слова, тобто їм властива і полісемія, і антонімія, і ідіоматика. Наприклад, термін *valve* у машинознавстві позначає «клапан», у радіотехніці – «електронна лампа», у гідравліці – «затвор»; термін *power* у фізиці означає «потужність», «енергія», у математиці – «ступінь», в оптиці – «оптична сила» тощо. Один і той же термін може входити до різних термінологій даної мови, що є міжнауковою термінологічною омонімією, наприклад: *reaction* – використовується в хімії, філіології, політиці; *reduction* – у філософії, юриспруденції, фонетиці; *assimilation* – в етнографії, фонетиці.

Лексико-граматичний аспект термінів відображається в їх класифікації за частинами мови: є терміни-іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Ці терміни можна поділити на ті, які позначають об'єкти, й такі, які позначають ознаки і процеси. Наприклад, у словнику лінгвістичних термінів О.С. Ахманової фігурують терміни-іменники, терміни-прикметники, терміни-дієприкметники. Термінів-дієслів багато у терміносистемах, котрі відображають ті спеціальні сфери, для котрих характерні різні процеси,

наприклад, діловодство: *to direct to* – направити до; *to fulfill an order* – виконати наказ. Терміни-прислівники використовуються там, де на перший план висуваються ознаки процесів, наприклад, у термінології музикознавства: *moderato*, *allegro*. Підрахунки показують, що термінів-назв об'єктів у процентному співвідношенні більше, ніж термінів-назв ознак [28, 30].

Отже, за своєю лінгвістичною природою терміни характеризуються великою інформаційною насиченістю, вміщуючи у собі найбільш концентроване, точне та економне визначення того чи іншого поняття та існують у складі різних термінологій, де набувають однозначності.

Класифікації термінів. Під час своєї роботи перекладач науково-технічної літератури повинен засвоїти застосовні на практиці класифікації термінів – як для пошуку термінів та їх еквівалентів у різних джерелах, так і для вибору найкращого способу перекладу терміна в залежності від його значення, формальної структури та сфери використання.

Існують різні класифікації, за якими терміни групуються на різних підставах: за змістом, за мовною формою, за функцією, за внутрішньомовними та зовнішньомовними ознаками [28, 22]. У нашій роботі розглянемо декілька найважливіших класифікацій, застосовних при вивченні та перекладі термінів.

1) За ступенем спеціалізації значення. Якщо проаналізувати термінологію, яка вживається фахівцями певної галузі у наукових текстах, усному професійному мовленні, уводиться у словники, тощо, то виявляється, що частина термінів використовується лише в цій галузі, а частина – в інших. Це свідчить про те, що терміни неоднакові за ступенем спеціалізації їхнього значення [4, 22].

Залежно від ступеня спеціалізації значення, терміни можна поділити на три основні групи:

1. Загальнонаукові терміни, тобто терміни, які вживаються практично в усіх галузевих термінологіях, наприклад: *system*, *tendency*, *law*, *conception*, *theory* і т. ін. Слід зазначити, що такі терміни в межах певної термінології

можуть конкретизувати своє значення, пор.: *monetary system, drainage system*. До цієї категорії відносять і загально-технічну термінологію (*device, equipment*).

2. Міжгалузеві терміни – це терміни, які використовуються в кількох споріднених або й віддалених галузях. Наприклад, економічна наука має термінологію, спільну з іншими соціальними, природничими науками, наприклад: *amortization, environmental costs, private property*.

3. Вузькогалузеві терміни – це терміни, характерні лише для певної галузі, наприклад: *leasing, drain canal, chip* [4, 23].

У мовленні фахівців, крім термінів, широко побутують й інші спеціальні одиниці – професіоналізми та номенклатурні назви.

Професіоналізми – це слова або вислови, притаманні мові людей певної професійної групи. Професіоналізми визначають спеціальні поняття, знаряддя або продукти праці, виробничі процеси, народні ремесла. Вони носять чіткий місцевий характер і їм властива деяка емоційність, що викликана особливостями просторіччя. Суттєва різниця між термінами і професіоналізмами полягає у тому, що терміни – це офіційні наукові назви поняття, а професіоналізми виникають як розмовні, неофіційні замітники термінів (платіжка – платіжне доручення; вишка – вища математика, пара – дві академічні години) або коли та чи інша професія, рід занять не має розвинутої термінології (наприклад: рибальство, гончарство і т. ін.).

Номенклатура (від лат. *nomenclatura* – перелік, список імен) – це сукупність назв конкретних об'єктів певної галузі науки, техніки, мистецтва, тощо. Їх потрібно відрізнити від термінів, що позначають абстраговані наукові поняття. Номенклатуру становлять іменники та словосполучення, які передають як систему назв об'єктів певної науки, так і сукупність назв одиничних об'єктів (наприклад, у географічній номенклатурі – *Red Sea, river Dnipro*), видові назви (у ботанічній лексиці назви дерев: *oak, birch, conifer tree*). Існує номенклатура медична, мовознавча, хімічна, економічна (пор.: термін

currency і номенклатурні назви *dollar, euro, peso* і т. п.), технічна (пор.: термін борознороб-щіліноріз і номенклатурні назви ДЩН-1, ДЩН-2) [4, 23].

Мостовий М.І. виділяє ще один різновид терміна – торговельний знак або паронім [33, 192]. В умовах масового виробництва виникла ціла наука утворення торговельного знака. Його застосування пов'язане з дослідженням мотивації поведінки перспективного покупця. У процесі утворення пароніма враховуються як психологічні фактори припущення переконання та приналежності, так і мнемонічні, семантичні, аналогові та інші особливості слова, яке залучається. При найменуванні об'єкта чи виду послуг до уваги беруться комбінаційні особливості звучання та значення форми, змішані імітаційні процеси. Торговельний знак розрахований на широкі кола населення, тому до складу знака залучається добре відоме загальноживане слово [4, 24].

Отже, ми з'ясували, що терміни неоднакові за ступенем спеціалізації значення і що їх поділяють на загальнонаукові терміни, міжгалузеві та вузькогалузеві терміни. Окрім того, у мовленні фахівців, крім термінів, широко побутують професіоналізми та номенклатурні назви.

2) За структурою. Коваленко А.Я. усі терміни англійської мови поділяє на:

1. прості, які складаються із одного слова: *circuit* – ланцюг;

2. складні, які складаються з двох слів і пишуться разом або через дефіс: *flywheel* – маховик;

3. терміни-словосполучення, які складаються з декількох компонентів: *circuit breaker* – автоматичний вимикач [19, 258].

Терміни-словосполучення у свою чергу поділяються на три типи.

До першого типу належать терміни-словосполучення, компонентами яких є самостійні слова, які можуть вживатися окремо і які зберігають своє значення: *brake* – гальмо, *gear* – прилад.

До другого типу відносяться такі терміни-словосполучення, які мають одним із компонентів технічний термін, а другим – слово загальноживаної

лексики. Компонентами такого типу можуть бути два іменники, або іменник та прикметник. Цей спосіб утворення науково-технічних термінів більш продуктивний, ніж перший, де два компоненти є самостійними термінами: *back coupling* – зворотній зв'язок.

До третього типу відносяться терміни-словосполучення, обидва компоненти яких являють собою слова загальноживаної лексики і тільки сполучення цих слів є терміном. Такий спосіб утворення науково-технічних термінів непродуктивний: *line wire* – провід під напругою [4, 26].

1.2 Причини виникнення полісемії в термінології

У сучасному термінознавстві вважається, що полісемія, яка широко представлена у загальній лексиці, у спеціальній реалізується дещо по-іншому. Якщо у загальноживаній лексиці це явище веде до розширення і збагачення словникового складу, то у спеціальній лексиці воно є небажаним, тому що порушує спроби мови зберегти однозначну відповідність між референтом і номінуючим його знаком, а також наявність багатозначних термінів у межах однієї наукової галузі є виявом невпорядкованості конкретної термінології. Тому термінологічна полісемія як семасіологічний процес у ході розвитку та стабілізації терміносистем піддається постійній нівеляції та ніколи не зникає повністю.

Проте існує й інший підхід до розгляду полісемії термінів. Зокрема, О.В. Константінова зазначає, що полісемія термінів в англійській мові відбиває поглиблення, уточнення та розвиток спеціальних знань. Полісемічний термін своїм змістом диференціює чимраз тонші розуміння природи речей, створюючи основу для здійснення процесів поступового переосмислення елементів термінології, що відбивається у їхній семантичній структурі [23, 10].

За приналежністю термінологічної одиниці до однієї чи декількох терміносистем, виділяють два типи полісемії: внутрішню (всередині терміносфери), зовнішню (на межі терміносфер).

Деякі вчені вважають, що в науковій мові вживаються також загальнонаукові слова, що виражають одні й ті ж поняття у всіх наукових сферах, наприклад: *system, structure, relation, connection, function, level* та т. ін. Разом з тим, не можна заперечувати й того факту, що майже всі такі загальнонаукові термінологічні слова є багатозначними і в межах кожної окремої науки. Найбільш яскравий приклад – наявність декількох значень терміна *table* в англійській мові, конкретний зміст якого (стіл, плита, дошка, карніз, грань тощо) [49, 710] підлягає уточненню у кожному випадку, причому інтерпретація цього змісту знову-таки залежить від того або іншого підходу до даного поняття.

Наявність полісемії у термінології надає необхідну для її функціонування спроможність економії мовних засобів та створює основу для виконання процесів поступового переосмислення термінологічних елементів, хоча традиційною вимогою до «ідеального» терміна є його однозначність.

У працях зі стандартизації та впорядкування термінології однозначність розглядається у більшості випадків як відношення між поняттям і терміном, при якому вони однозначно співвідносяться між собою в одній або суміжних термінологічних системах. Д.С. Лотте називав це властивістю «відносної однозначності», на відміну від «абсолютної однозначності», коли до терміна ставиться вимога наявності лише одного значення взагалі в межах конкретної спеціальної галузі [29, 73]. Сутність цієї вимоги полягає у тому, що термін повинен виражати лише одне наукове поняття, а науковому поняттю повинен відповідати лише один термін. Однак, вимога ні «відносної однозначності», ні «абсолютної» не знаходить практичної реалізації, що підтверджується існуванням у термінології таких явищ, як синонімія та полісемія, навіть у межах однієї терміносистеми [34, 288].

Розглядаючи основні причини формування нових значень у термінології англійської мови, можна умовно поділити їх на дві великі групи: 1) екстралінгвістичні та 2) інтралінгвістичні.

1) До важливих екстралінгвістичних причин належать, у першу чергу, культурно-історичні, потім – загальнофілософські, науково-історичні, фахово-теоретичні і фахово-практичні причини. Відбувається запозичення термінів у близькому значенні із суміжних термінологій. Однак, на думку С.В. Гриньова, у цьому випадку процес утворення нових значень супроводжується швидким розпадом та відчуженням значень багатозначних термінів, в результаті чого ці терміни утверджуються у статусі омонімів [13, 100].

2) У свою чергу, інтралінгвістичні причини можна поділити на внутрішньо- та зовнішньосистемні. До внутрішньосистемних належить полісемія суфікса та мотивуючої основи, семантичний розвиток термінологічної одиниці. До характерних зовнішньосистемних причин належить запозичення окремого значення або системи значень термінологічної одиниці з іншої мови. У реальному житті екстра- та інтралінгвістичні причини дуже тісно взаємопов'язані й практично завжди діють комплексно у процесі утворення нового значення термінологічної одиниці.

Серед причин виникнення семантичної різноманітності в галузі термінологічних систем можна виокремити такі: розвиток наукового поняття, який зумовлює поступову зміну семного набору окремого терміна; обмеженість словникового матеріалу у співвідношенні до кількості понять, які потрібно термінувати; співіснування понять, які відображають різні погляди, гіпотези; традиції функціонування терміна, його семантичні та словотворчі зв'язки; неправильне запозичення лексем з інших мов; позамовні фактори та ін. [25, 7]. За Т.В. Михайловою, особливо важливим є чинник відкриття нового знання. Вона вважає, що саме перехід від одного якісного стану наукового пізнання світу людиною до вищого зумовлює формування і появу великої кількості нових понять, які потребують позначення мовними засобами, та еволюцію вже існуючих понять [32, 71].

Деякі дослідники стверджують, що з розвитком науки та техніки однозначні терміни отримують додаткові значення і стають багатозначними

науковими термінами. У лінгвістичній літературі наголошується зумовленість лексичної полісемії головним чином двома чинниками:

1) багатозначністю загальнозживаного слова, до якого входить термінологічне слово;

2) вживанням слова у переносному значенні.

Найбільш поширена причина багатозначності – виникнення на основі одного спеціального значення іншого (як правило, більш вузького) спеціального значення. Можна виділити наступні основні види метонімічних відносин, котрі пов'язують значення термінів:

1. Загальне – часткове:

structure – 1) структура; 2) організаційна структура;

turnover – 1) оберт; 2) поворот на 180°.

2. Частина – ціле:

record – 1) запис; 2) реєстрація;

label – 1) маркувальний знак; 2) позначка.

3. Дія, процес – результат дії:

building – 1) будівництво; 2) будівля;

performance – 1) виконання; 2) результат; показник діяльності.

4. Дія, процес – виконувач дії:

light – 1) світити ; 2) лампа, ліхтар;

management – 1) управління (процес, функція); 2) керівництво (орган управління).

Отже, вчені відносяться по-різному до явища полісемії. З одного боку, полісемія термінів порушує спроби мови зберегти однозначну відповідність між референтом і номінуючим його знаком; а з іншого боку вважається, що полісемічний термін своїм змістом диференціює чимраз тонші розуміння природи речей, створюючи основу для здійснення процесів поступового переосмислення елементів термінології. Серед найпоширеніших причин виникнення багатозначності термінів виокремлюють такі як розвиток

наукового поняття, співіснування понять, які відображають різні погляди та гіпотези, неправильне запозичення лексем з інших мов, тощо.

1.3 Типи полісемії термінів

Під полісемією розуміють функціонування слова в кількох різних значеннях, обов'язково пов'язаних між собою певними відношеннями, лініями семантичного розвитку [9, 131]. Полісемічні відношення в термінології – це внутрішньо пов'язані між собою значення однієї термінологічної одиниці, які, передаючи істотні ознаки двох або більше понять певної галузі пізнання (або кількох близьких), мають однакові спеціальні семи [7, 66]. Наприклад, лексема *шахта* має значення: 1) система підземних споруд, де добувають корисні копалини або провадять якісь роботи, та будівель на поверхні; 2) вертикальна подовжена порожнина у деяких конструкціях (ліфтах, турбінах тощо) [1, 15]. Спільна сема – “вертикальна порожнина”.

Проблема полісемії термінологічної лексики неодноразово порушувалася в наукових працях Л. Веклинець, В. Даниленко, Л. Симоненко, Л. Туровської. Терміни-полісеманти в різних галузях науки описувалася І. Волковою, Н. Нікуліною, Б. Стецюком, О. Тур, І. Ярошевич та ін.

Розглянемо типи полісемії за різними ознаками.

1) Такі, що виникають в результаті перенесення значень. Оскільки полісемія тісно пов'язана з наявністю загального семантичного і смислового зв'язку, розглянемо її типи, що виникають в результаті перенесення значень в результаті виникнення асоціативних зв'язків.

Залежно від того, що є основою асоціативних зв'язків – зв'язок, суміжність явищ або спільність деяких їх ознак і витікаюча звідси схожість, – розрізняють метонімічні і метафоричні перенесення значень і як їх різновиди – синекдоху і функціональне перенесення. Саме ці мовні явища в найбільшій мірі впливають на можливість вираження експресії за допомогою полісемії.

1. Метонімія – це тип семантичних змін, при якому перенесення імені того або іншого предмета або явища на інший предмет або явище здійснюється на основі реальних (а іноді уявних) зв'язків між відповідними предметами або явищами.

а) Дерево – деревина, наприклад: *pine* – 1. бот. сосна (*Pinus*), 2. соснова деревина; *oak* – 1. бот. дуб (*Quercus gen.*), 2. деревина дуба; *maple* – 1. бот. клен (*Acer gen.*), 2. деревина клена.

б) Матеріал – виріб з цього матеріалу, наприклад: *bronze* – 1. бронза, 2. виріб з бронзи; *clay* – 1. глина, глинозем, 2. глиняна трубка; *silver* – 1. срібло, 2. срібні вироби та ін.

Відомо, що кожне шосте значення частотних іменників, що входять в першу тисячу частотних слів, є результатом метонімічного перенесення [3, 64]. Метонімічні перенесення властиві не лише іменникам, але і словам інших частин мови: прикметникам і дієсловам (напр., *green* – 1. зелений, зеленого кольору, 2. незрілий, незрілий, зелений; *blind* – 1. сліпий, незрячий, 2. призначений для сліпих).

2. Синекдоха є різновидом метонімії, що частенько трактувала як окремий вид семантичних змін. Це тип семантичних змін, при якому перенесення імені того або іншого предмета або явища на інший предмет або явище здійснюється на ціле, наприклад: *head* – 1. голова, 2. чоловік, 3. голова худоби, 4. стадо і так далі або з цілого на частину: *doctor* – 1. наставник, учитель, вчений чоловік; 2. доктор (вчений ступінь), 3. доктор, лікар.

Синекдоха виділяється як окремий вид перенесень тому, що в її основі лежать логічні зв'язки. При синекдосі відбувається зміна круга референтів, що позначають словом: назва меншої кількості використовується для позначення більшої кількості об'єктів, в якій вузька множина є лише складовою частиною, і навпаки: позначення більшої кількості стає позначенням окремих його підмножин. У лінгвістичній літературі цей процес описується і як розширення і як звуження значень [23, 52].

3. Метафора вважається надзвичайно продуктивним типом семантичних змін, що веде до формування вторинних, похідних значень, і виникнення полісемії, є метафора. Метафора є перенесенням найменування того або іншого предмета або явища на інший предмет або явище на підставі їх схожості, причому уподібнення одного предмета іншому може здійснюватися внаслідок спільності найрізноманітніших ознак: форми, кольору, зовнішнього вигляду, положення в просторі, відчуття, що викликається, враження, оцінки і так далі.

До метафор відноситься часте використання найменувань тварин для позначення людей, яким приписуються властивості тварин, наприклад: *ass* – 1. зоол. осел домашній, 2. віслук (*Equus asinus*).

Як результат цих семантичних змін, що носять, за спостереженнями учених, універсальний характер, в сучасній англійській мові з'явилися словосполучення типу *sharp wine* – 'кисле (терпке) вино', *sharp smell* – 'різкий запах', *sharp voice* – 'різкий голос', *dull colours* – 'неяскраві, тьмяні кольори'; *soft music* – 'тиха (ніжна) музика', *soft light* – 'м'яке розсіяне світло', *soft tints* – 'м'які (ніжні) тони', *sour smell* – 'кислий запах' та ін.

Серед дієслів часто зустрічаються метафоричні перенесення найменувань фізичних дій для позначення інтелектуальної діяльності (*prop.*, *anpr.*, *to smash a tea* – *cup* 'розбити чашку' – *to smash a theory* 'розбити теорію', *to tie a horse to a tree* – 'прив'язати коня до дерева, *to be tied by the rules* – 'бути пов'язаним правилами', *to bear a heavy load* – 'нести важкий вантаж', *to bear responsibility* – 'нести відповідальність' та ін.

4. Міжгалузєва і внутрішньогалузєва полісемія є також результатом перенесення значення. Це пов'язано з тим, що завдяки метафорі ми можемо скласти ясне і чітке уявлення про об'єкти складні або невідомі, спираючись на вже наявні в нашому багажі знання.

Велика кількість метафор в мові науки пояснюється черпанням ресурсів буденної мови для назви нових наукових об'єктів, коли загальноживані слова набувають нових термінологічних значень. Або вже відомі терміни вживаються

для іменування нових об'єктів. І у тому, і в іншому випадку семантичний зв'язок між основним і похідним значеннями залишається. Яскравим прикладом тут може служити "*tail*" – хвіст, задня частина, що послужив основою для цілого ряду термінологічних номінацій, утворивши тим самим велику групу міжгалузевих полісемантів. "Полісеманти – це різні значення однієї лексичної одиниці" [13, 126].

По аналогії з міжгалузєвою полісемією можна виділити і внутрішньогалузєву полісемію, коли багатозначність одного і того ж слова існує у рамках однієї науки або галузі. Завершуючи опис типів і природи семантичних змін, необхідно сказати, що метонімічні і метафоричні перенесення як способи створення вторинних значень відрізняються від метонімії і метафори як особливих прийомів образної мови – тропів, використовуваних в стилістичних цілях.

Головна їх відмінність в тому, що, виникаючи спочатку у висловлюванні, метафоричні і антонімічні перенесення першого типу в результаті частих вживань стають фактами мови і повинні засвоюватися людьми, що вивчають мову, тоді як прийоми образної мови – метафоричні і метонімічні перенесення – залишаються фактами мови, що створюють особливу виразність, образність і впливають на художній сприйняття слухач або читач.

Також важливо відзначити, що полісемія відрізняється від омонімії, яка має місце у разі збігу написання або звучання слів з різними значеннями. Але є невелика частина омонімів, в англійській мові (їх близько 6%) [26, 164], які виникають в результаті полісемії. Це – розвиток лексико-семантичних варіантів одного слова, коли, через низку обставин, семантична структура слова виявляється розгалуженою. Цей тип розвитку омонімії носить назву "розщеплена полісемія".

Семантична структура полісемантичного слова є системою, в межах якої складові її значення пов'язані між собою за допомогою логічних зв'язків або асоціацій. У більшості випадків усі лексико-семантичні варіанти слова пов'язані

одним певним значенням, яке носить назву "інваріант". Слід зазначити, що деякі видатні лінгвісти не визнавали полісемії і вважали її явищем переважно діахронічним. Наприклад, А.А. Потебня вважав, що зв'язок похідного значення з початковим (у вигляді внутрішньої форми) існує тільки на етапі утворення похідного значення, а потім внутрішня форма "згасає" і похідне значення відособлюється від свого джерела, перетворюючись на самостійну одиницю – по суті, в омонім.

Що стосується значення, що є інваріантом, то воно в результаті зміни мови з часом, здатне вийти з семантичної структури слова, що приводить, у свою чергу, до порушення логічних зв'язків між лексико-семантичними варіантами слова. "В результаті семантична структура слова втрачає свою єдність і розділяється на дві або більше частини, які потім сприймаються як окремі, незалежні лексичні одиниці" [27, 72]. Прикладом може служити слово *spring* (період вегетації у рослин, джерело і весна), яке має три не пов'язані між собою значення, що колись мали тісний смисловий зв'язок.

У ряді випадків омоніми, що виникли вказаним шляхом, диференціювалися графічно, що свідчило про остаточне розщеплювання багатозначного слова на омоніми. Наприклад, запозичене в ранній англійській період з французького слово *flower*. Частина рослин з сім'янкою і яскравими пелюстками' дуже рано придбала ряд інших значень, серед яких виділялося 'період цвітіння' і у переносному розумінні 'яскрава індивідуальність' [11, 84].

2) За типом виникнення різних значень. Багатозначне слово – не просто сума значень, якимось чином взаємозв'язаних. Воно є визначеною, ієрархічно організованою на основі прямого номінативного значення структурою пов'язаних відношенням семантичної производности лексико-семантичних варіантів. Ця структура далеко не завжди характеризується одновимірним розташуванням значень, що послідовно пов'язані один з одним і утворюють єдиний ланцюг, як наприклад, в семантиці слова *bluster*, значення

якого 'бушувати, ревти (про бурю); шуміти, шаленіти, погрожувати; хвалитися' утворюють єдину лінію.

1. Ланцюговий зв'язок властивий також і багатозначним словам: *hectic* – 'звичайний, такий, що постійно повторюється' (*hectic fevers are characteristic of tuberculosis*); чахотний, туберкульозний' (*a hectic patient*); 'з нездоровим рум'янцем, що розчервонівся' (*the hectic colour brightened in the boy's face*); 'гарячий, гарячковий; збуджений, неспокійний' (*hectic travel through thirty countries*), *bleak* 'не захищений від вітру, відкритий' (*bleak hillside*); 'холодний', суворий' (*bleak weather, bleak wind*); 'сумовитий, сумний, похмурий' (*prospects*) та ін. Ланцюгова полісемія в чистому вигляді, проте, надзвичайно рідкісна.

2. Радіальний зв'язок – набагато поширеніший зв'язок. При ному початкове значення можна представити у вигляді деякого центру від якого відходять радіуси вторинних, похідних значень. Кожне з таких похідних значень розвивається безпосередньо з початкового і не залежить від попереднього похідного. Такий характер стосунків, наприклад, між значеннями прикметника *honest*, пряме значення якого 'чесний' (*poor but honest*) безпосередньо пов'язано з такими його значеннями, як: 'правдивий, прямий, щирий, відвертий' (*honest confession*); 'справжній, справжній, нефальсифікований' (*honest wool*); 'цнотливий, чесний, доброчесний' (*an honest wife*).

3. Радіально-ланцюговий зв'язок – це змішаний тип полісемії при якій у семантичній структурі слова можна виявити і ланцюгові і радіальні зв'язки

Аналогічним чином розташовуються значення і в семантичній структурі іменника *cradle*, з першим значенням якого "колиска, люлька" безпосередньо пов'язані усі інші його значення: 'витоки, початок; важіль (телефону); тих. рама, опора; горн. лоток для промивання золотоносного піску; мор. спускові санчата; мед. шина, підтримка; воен. люлька'.

3) Класифікація полісемії на лексичну та граматичну.

1. Лексична полісемія. Більшість авторів вважають основою полісемії наявність багатозначності саме лексичних значень слова. Тому далі необхідно розглянути основи лексичної полісемії, і її можливостей відносно вираження експресії. Також важливо побачити який вплив на текст робить граматична полісемія. Для того, щоб перейти безпосередньо до вираження експресії за допомогою полісемічних структур, необхідно розглянути основні функції, які виконують ці структури, і виявити серед них найбільш важливі з точки зору емоційного забарвлення тексту, створення неоднозначності, іронічності або імпліцитного сенсу.

Лексична полісемія – здатність одного слова служити для позначення різних предметів і явищ дійсності [10, 382]. Наприклад, іменник "*field*" має наступні лексичні значення: 1. *поле, луг, великий простір*; 2. *родовище*; 3. *спортивний майданчик*; 4. *усі учасники змагання*; 5. *поле битви*; 6. *поле дії*; 7. *область, сфера діяльності*; 8. *фон, ґрунт (картини)*; 9. *геральд. поле або частина поля (щита)*; 10. *эл. збудження (струму)*; 11. *польовий*. Те, в якому з лексичних значень виступає слово, визначається його сполучуваністю з іншими словами: "*field theory*" (*теорія поля*), "*magnetic field*", "*field hockey*" (хокейне поле).

Реалізацію того або іншого значення слова здійснює і ширший контекст або ситуація, загальна тематика мови. Точно так, як і контекст обумовлює конкретне значення багатозначного слова, в певних умовах він може створювати семантичну дифузність, тобто сумісність окремих лексичних значень, коли їх розмежування не здійснюється (і не представляється необхідним). Деякі значення проявляються тільки у поєднанні з визначальним словом ("*magnetic field*"); у деяких поєднаннях значення багатозначного слова представлене як фразеологізм пов'язане, наприклад "*field of vision*" (*поле зору*). Не лише лексична сполучуваність і словотворчі особливості характеризують різні значення слів, але також у ряді випадків і особливості граматичної сполучуваності.

Між значеннями багатозначного слова існує певний зв'язок, що дає основу вважати їх значеннями одного слова на відміну від значень слів – омонімів.

Утворюючи певну семантичну єдність, значення багатозначного слова пов'язані на підставі схожості реалій (за формою, зовнішньому вигляду, кольору, положенню, спільності функції) або суміжності, відповідно до чого розрізняють метафоричні і метонимические зв'язки значень. Між значеннями багатозначного слова існує семантичний зв'язок, що виражається також в наявності у них загальних елементів, - цьому. Проте у ряді випадків переносні значення слів пов'язані з основними не загальними елементами сенсу, а лише асоціативними ознаками: "*to cast a shadow*" (відкидати тінь) і "*a shadow of doubt*" (тінь сумніву). Тлумачення цих значень не містять вказівка на ті ознаки, які відзначаються для інших значень того ж слова [10, 383].

При розмежуванні основних (головних, прямих) і похідних (переносних) значень багатозначного слова враховується парадигматична і синтагматическая обумовленість слова в окремих значеннях. Основні значення парадигматически більше закріплені і в синтагматическом відношенні вільніші. Це відповідає визначенню основного значення як найменш контекстного обумовленого (чи значення, яке передусім виникає у свідомості носія мови при вимовленні слова поза контекстом). Співвідношення між основним і переносними значеннями не залишається незмінним: у деяких слів вторинні (історично) значення стають головними, основними. Сукупність значень багатозначного слова завжди характеризується певною організацією, що підтверджується, зокрема, перерозподілом значень слова (зміною його семантичної структури). Тотожність слова зазвичай не ставиться під сумнів. "Важко виділити "загальне значення" в структурі багатозначного слова, оскільки співвіднесена значень багатозначних слів з різними предметами і явищами дійсності обумовлює неможливість приписати слову таке узагальнене значення, – воно виявилось б громіздким або порожнім" [1, 14].

Особливостями полісемії в основному визначається своєрідність лексики англійської мови і неспівпадання його семантичної структури. Велику роль в створенні багатозначності зіграли численні запозичення, а також швидкий розвиток мови в силу його поширеності.

Серед причин, що викликають повторне використання вже існуючого імені із закріпленим за ним значенням, головними, мабуть, являються причини екстралінгвістичного порядку. Різні історичні, соціальні, економічні, технологічні і інші зміни в житті людей породжують необхідність в нових найменуваннях.

Відповіддю на цю необхідність є використання вже наявних в мові номінативних засобів в нових значеннях. Наприклад, іменники *collar* 'комір, комірець', *cage* 'клітина', *ship* 'корабель', разом із вже наявними значеннями стали використовуватися останнім часом і в таких нових значеннях, як: *collar* – тех. втулка, шайба,, *cage* – 'верхня мереживна сукня, яка надівається на сукню-футляр', *ship* "космічний апарат, за допомогою ракетних пристроїв що запускається на орбіту в космічний простір'.

Дуже важливу роль в зміні семантики слова грають соціальні чинники, передусім використання слів певними соціальними групами. Кожне соціальне середовище характеризується своєрідністю своїх позначень, внаслідок чого слово придбаває інший зміст в мові різних соціальних, культурних, професійних груп і відповідно стає багатозначним. Такі багатозначні слова *ring* 'кільце; кільце для спуску (альпінізм); кільце кошику (баскетбол); циркова арена; ринг, майданчик (для боротьби); річне кільце деревини; *doctor* 'доктор, лікар; доктор (вчений ступінь); вчений богослов, теолог' та ін. в сучасній англійській мові.

Окрім вказаних чинників, що обумовлюють розвиток лексичної полісемії, заслуговують на увагу і психологічні причини семантичних змін. Це, передусім, існування різного роду заборон, або табу, продиктованих почуттям страху і релігійними віруваннями (люди із забобону уникають називати своїми іменами

диявола, злих духів, бога і так далі), почуттям делікатності, коли йдеться про неприємні теми, наприклад хвороби, смерті і так далі, прагненням дотримуватися пристойності при розмові про явища, що відносяться до сексуальної сфери життя, певних частин і функцій людського організму, а також різний рід зміна в емоційній оцінка предмет і явище. В силу названих причин ті, що говорять починають використати для вираження необхідних значень евфемизми, тобто слова-замінники, які з часом набувають цих значень якості постійних своїх семантичних характеристик.

Такі витоки нових значень багатозначних англійських іменників типу *hostess*, вживаного не лише для позначення хазяйки будинку; хазяйки готелю і так далі, але і для іменування платної партнерки в дансингу, нічному клубі, *head*, чий набір значень поповнився ще одним – значенням 'наркоман', *model mystery*, що набули останніми роками значення 'Жінка легкої поведінки' і багато інших.

Разом з екстралінгвістичними причинами, що обумовлюють появу нових значень і тим самим розвиток багатозначності слів, діють причини внутрішньолінгвістичні. До них традиційно відносять постійну спільну сполучуваність і еліпс словосполучення, при якому один, що виникає в результаті, елемент словосполучення, що залишився, набуває значення усього словосполучення (напр., *the Kremlin* 'радянський уряд' як результат стяження словосполучення *the Kremlin government*, *daily* 'щоденна газета; хатня робітниця' та ін., що щодня приходить). До багатозначності слова може привести і диференціація синонімів, прикладом чого можуть послужити англійські іменники *bird* 'птах' і *fowl* 'птах, свійська птиця, особливо курка'. Багатозначність може стати і результатом семантичної аналогії, коли в групу слів, об'єднаних єдиним понятійним стержнем, під впливом того, що одно із слів групи набуває якогось нового значення, усі інші члени групи розвивають аналогічні значення. Так, слова *get*, *grasp*, синонімічні англійському *catch* 'схопити, ловити', після того, як останнє отримало значення 'Уловити сенс,

зрозуміти', аналогічно також набули значення 'Охопити розумом, зрозуміти, усвідомити'.

Необхідно, проте, відзначити, що дія внутрішньолінгвістичних причин не така очевидна, як вплив екстралінгвістичних чинників, що обумовлюють появу багатозначності, і значно менше внаслідок цього вивчено.

Так само як причини семантичних змін можуть бути, як було показано вище, самими різними, самі семантичні зміни за своєю природою можуть також розрізнятися, бо в їх основі можуть лежати різні закономірності. Інакше кажучи, використання імені якогось об'єкту для позначення якогось іншого об'єкту здійснюється не хаотично. У основі вторинного використання імен, що зазвичай описується як перенесення значень, хоча, поза сумнівом, правильніше говорити про перенесення імен і розвиток у них вторинних значень, лежать закони асоціативних зв'язків. Ними визначаються види семантичних змін слова в ході його історичного розвитку, типи стосунків між значеннями в діахронії і як кінцевий результат типи самих значень в семантичній структурі багатозначного слова.

2. Граматична полісемія. Незважаючи на значно меншу розробленість теоретичних аспектів граматичної полісемії в порівнянні з полісемією лексичною, все ж можна виділити два, по суті протилежних підходу до цієї проблеми: а) атомарно-семантичний (Б.А. Ильиш); б) системно-формальний (Л. Блумфилд, А.И. Смирницкий, Л.С. Бархударов).

Б.А. Ильиш виходить з того, що форма залишається єдиною (відміченою полісемією) в усіх тих випадках, коли можна сформулювати інваріантне значення, що виражається нею в різних контекстах. "Коли ж сформулювати інваріантне значення неможливо, необхідно визнати, що зовні співпадаючі форми є граматичними омонімами" [14, 74].

Тобто граматична полісемія має місце у тому випадку, коли у усіх значень граматичної одиниці виявляється початкове загальне значення. Усі інші випадки Б.А.Ильиш пропонує вважати граматичною омонімією.

Відповідно до системно-формальної концепції визнання (невизнання) полісемії і її розмежування з омонімією ставиться в залежність від формальної характеристики слів, наявних в тій або іншій мікросистемі. "Існування навіть однієї надмірно диференційованої парадигми вказує на омонімію в регулярних парадигмах" [5, 112] Л.С. Бархударов також підкреслює, що "про омонімічні форми ми маємо право говорити лише тоді, коли ці форми проявляють відмінність хоч би у якоїсь групі слів, що належать до цієї частини мови". У інших випадках йдеться, швидше про полісемію. Ці принципи аналізу граматичних форм з урахуванням їх системних зв'язків дозволяють абсолютно безперечно ідентифікувати ті з них, які відмічені омонимичністю.

Атомарно-семантичний і системно-формальний підходи до граматичної полісемії не лише відрізняються один від одного, але і призводять до протилежних результатів. На основі системно-формальної концепції граматична омонімія визначається як такий вид асиметрії між тими, що означають і означаемым граматичного знаку, при якому що одному, що означає відповідають два або більше означаемых, кожне з яких має в системі цієї мови і що диференційовані, що означають. Якщо ж два або більше означаемых ні в одному випадку не мають тих, що диференційованих, що означають, то такий вид асиметрії називається граматичною полісемією.

При розгляді полісемії в системі форм дієслова встає питання і про так звані "форми *-ing*". Слід вирішити, що є цими утвореннями – однією "інговою" формою дієслова з різними значеннями, тобто "випадок граматичної полісемії, або дві омонімічні граматичні форми – субстантивну (герундій) і ад'єктивну (прислівник), або, можливо, навіть три форми: субстантивну, співвідношувану з прикметником – типу '*I saw him laughing*' – '*Я побачив його таким, що сміється*' і "дієприслівниковий", співвідношуваний з прислівником – в реченні типу '*He said that laughing*' – '*Він сказав це, сміючись*' [16, 38].

Простіше йде справа з прислівником і герундієм: відмінність між цими омонімічними формами не викликає сумніву, оскільки вона спирається на

твердий фундамент поза системою дієслова (прислівник тяжіє до прикметника, герундій – до іменника). Утруднення виникають лише у разі так званого "напівгерундію" – у випадках типу *'I did not notice the train stopping'* – *'Я не помітив, як зупинився потяг і так далі'*. Сумніви відносно приналежності тут *stopping* до герундію виникають тому, що при герундії іменник зазвичай виступає в присвійному відмінку і замість *'the train stopping'* природно було б чекати *'the train's stopping'*. В цілому ж питання про напівгерундій і правомірність його виділення також є неоднозначним.

Прикладом граматичної полісемії є і розширення функцій дієслова *have*. Упродовж історії англійської мови дієслово *have* значно розширило сферу свого вживання і розсунуло межі круга, центром якого є його суб'єкт. У це коло завжди входили: неживі предмети (*have a house*); люди (*have friends*); якості (*have modesty*). Потім до нього увійшли дії суб'єкта: як потенційні (*have to write*), так і вже здійснені їм (*have written*).

В останньому випадку виникає не аналітична лексема, а форма часу – сьогодення досконале. Розширення сфери навколо суб'єкта *have* не обмежилось окремими предметами і діями: в неї можуть зараз входити і цілі події, що відбуваються по волі суб'єкта або проти неї, інтереси, що зачіпають його: *'He had them change their plan'* (він змусив їх змінити свої плани). Як приклад граматичній полісемії можна привести форму *worked* в значенні *Past Simple* і її ж в значенні *Past Participle* – це полісемія суфікса *-ed* (те ж – у разі утворення прислівника і герундія за допомогою суфікса *-ing*). Приклад синонімії – *worked* і *wrote*. У першому випадку ідея минулого часу виражається суфіксом, в другому – внутрішньою флексією.

Полісемія суфіксів в англійській мові досить поширена. Наприклад, англійський суфікс – *er* може використовуватися для утворення форми порівняльного ступеня прикметників і говору (*bigger*), а його омонім має значення дійової особи (*writer*). Суфікс *-er* є найбільш продуктивним серед усіх агентивних суфіксів іменників. Ще в древній англійській мові цей суфікс

додавався до дієслів і тим самим допомагав утворювати назви професій або людей, що займаються певним видом діяльності: *cartere* (*carter*) візник; *utridere* (*outrider*) верховий, супроводжуючий екіпаж; *writere* (*writer*) писар, переписувач, письменник.

У середньоанглійському періоді з'явилися такі іменники з суф. *-er*, як *builder* (будівельник), *bookbinder* (палітурник), *hatter* (капелюшник), *hunter* (мисливець), *saddler* (сідельник, шорник), *weaver* (ткач). У цей період суфікс набуває розширеного значення. Передусім, з'являються іменники, у яких, *-er* вказує на приналежність до певної місцевості: *Londoner*, *Englander*, etc.

Надалі (з раннього англійського періоду) *-er* розвиває, окрім агентивного значення, також і гарматне. Це пов'язано з розвитком техніки і технологій. Тепер різні пристосування і інструменти виконують роботу, яку до цього могла робити тільки людина. У цей період з'являються такі слова, як *roller* – валик, *knocker* – дверний молоток', etc. У сучасному англійському цей суфікс має велику продуктивність. Слова з ним вживаються дуже широко, а сам суфікс носить агентивное і гарматне значення. Якщо раніше цей суфікс міг поєднуватися тільки з основами дієслів і іменників, то зараз він, хоча і в окремих випадках, утворює нові іменники від основ прикметників і числівників.

Приєднуючись до основ іменників, суф *-er* виражає значення жителя певної місцевості (міста, села, країни), на яку вказує основа: *borderer* – житель пограничної смуги, *villager* (сільський житель), *islander* (остров'янин). Тепер цей суфікс приєднується навіть до назв власних, наприклад, *New Yorker* (житель Нью-Йорка). Іноді суф. *-er* виражає значення – "людина такого віку, на який вказує словопроизводящая основа". Швидше за все основою цього напряму застосування цієї морфеми стало слово *teenager* – підліток, тинейджер. Такі іменники утворюються від основ чисельників: *fifteeners and sixteeners* (юнаки п'ятнадцяти і шістнадцяти років), *forty – niner* (сорокадев'ятирічна людина).

Суфікс *-er* настільки продуктивний, що може робити іменники навіть від дієслівних основ з послелогоми. Наприклад: *onlooker* (глядач, спостерігач) – *to look on* (дивитися); *comer by* (перехожий) – *to come by* (проходити мимо); *diner out* (особа, що обідає зовні удома) – *to dine out* (обідати зовні удома); *finder out* (той, хто дізнається, довідується; відкривач, розгадыватель) – *to find out* (дізнаватися, відкривати, розгадувати). У сучасній англійській мові зустрічається багато жаргонізмів "*slang words*", що мають у своєму складі суфікс, *-er*. Подібні слова утворюються від дієслівних основ. Тут суф. *-er1* виражає агентивне, а *-er2* – гарматне значення. Наприклад: *blighter* (неприємна, нудна людина, згубник) – *to blight* (розбивати надії, отруювати задоволення); *bounder* (невихована, галаслива людина) – *to bound* (стрибати, скакати); *crammer* (репетитор, що натаскує до іспиту) – *to cram* (забивати в голову, втлумачувати, натаскувати до іспиту).

Характерною особливістю суф. *-er1* і *-er2* являється те, що в сучасній англійській мові вони вживаються для утворення складнопроизводних іменників. Наприклад: *can--opener* (консервний ніж), *ice-breaker* (криголам), *tooth-picker* (зубочистка), *bitter-ender* (той, хто не йде на компроміс), *first-nighter* (той, хто відвідує прем'єри), *three-decker* (трипалубне судно), *two-seater* (двомісний автомобіль), *six-bedder* (шестимісна кімната). Таким чином, можна сказати, що розвиток граматичної полісемії в англійській мові пов'язаний з тим, що ця мова відноситься до флективних мов, і більшість його морфем і флексій мають високу продуктивність.

Також на величезне значення граматичної полісемії вказує той факт, що в англійській мові міститься велика кількість фразових дієслів, а також говору, який може використовуватися в ролі прикметників. У багатьох слів різні частини мови виражаються однією і тією ж лексичною одиницею.

Висновки до 1 розділу

Термін – це слово або усталене словосполучення, що чітко й однозначно позначає наукове чи спеціальне поняття. Кожна галузь знання оперує власними термінами, які й складають суть термінологічної системи даної науки.

Характерними ознаками терміна є системність; наявність дефініції; моносемічність в межах однієї предметної галузі; стилістична нейтральність тощо.

Найактуальнішою проблемою англійської термінології є полісемія термінів., що є небажаним явищем, тому що порушує спроби мови зберегти однозначну відповідність між референтом і номінуючим його знаком, а також наявність багатозначних термінів у межах однієї наукової галузі є виявом невпорядкованості конкретної термінології.

Полісемія термінів – вияв загальномовної закономірності, яка полягає в тому, що одному слову може відповідати декілька значень. Багатозначність розвивається в таких самих розрядах слів-термінів, що й у системі загальнолітературної мови.

Серед причин виникнення семантичної різноманітності в галузі термінологічних систем можна виокремити такі: розвиток наукового поняття; обмеженість словникового матеріалу у співвідношенні з кількістю понять, які потрібно термінувати; співіснування понять, які відображають різні погляди, гіпотези; семантичні та словотворчі зв'язки термінів; неправильне запозичення лексем з інших мов; позамовні фактори та ін.

Розглядаючи основні причини формування нових значень у термінології англійської мови, можна умовно поділити їх на дві великі групи: екстралінгвістичні та інтралінгвістичні.

У термінів можна виділити план вираження та план змісту. Терміни можна класифікувати за багатьма ознаками, наприклад, за ступенем спеціалізації значення, за структурою тощо.

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІСЕМІЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПЕРЕКЛАДУ ТЕРМІНІВ З АНГЛІЙСЬКОЇ НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

2.1 Аналіз полісемії в науково-технічній термінології геодезії

Зазвичай термін ‘*полісемія*’ застосовують у ситуаціях, коли різні змісти слова (значення, інтерпретації) певним чином зв’язані між собою. Наприклад: *geophysicist* у значенні людини, яка є фахівцем із геофізики (геофізик) і у значенні людини, яка є фахівцем з гравіметрії (гравіметрист), *line* у значенні – лінія, межа (*graticule line* – лінія географічної сітки) і позначаючи поняття вісь (*main centre line* – головна вісь).

Аналізуючи явище полісемії слід зазначити, що слово завжди виникає з одним значенням, яке називається первинним чи прямим, оскільки воно прямо називає позначуваний предмет, крім того дуже часто йому властиві переносні значення, похідні від прямих, які мотивовані через прямі значення і виникають унаслідок перенесення назви одного предмета, явища дії чи ознаки на інший предмет, явище, дію чи ознаку, які чимось схожі між собою. У даному випадку мова йде про метафору (перенесення значення за подібністю), метонімію (перенесення за суміжністю), а також гіпергіпонімією (включення), які сприяють процесові творення нових смислів мовних одиниць [2, 221].

Варто погодитись із твердженням Т.І. Панько, яка вважає, що термінологічна полісемія як семасіологічний процес під час розвитку та стабілізації терміносистем піддається постійній нівеляції та ніколи не зникає повністю. Вона присутня на всіх етапах розвитку загальноживаної мови та фахових підмов, проте полісемія реалізується у спеціальній лексиці дещо по іншому, ніж у загальноживаній мові, де це явище приводить до розширення та збагачення словникового складу; у межах спеціальної лексики воно не завжди є бажаним, адже порушує однозначну відповідність між референтом і знаком,

який його номінує, тому в терміносистемах багатьох наук значно легше знайти багатозначний термін, ніж однозначний [2, 189].

Багатозначність термінів у фаховій мові геодезії проявляється наступним чином:

1. Іноді багатозначний термін стосується понять, зовсім не пов'язаних чи тих, які лише віддалено рідняться відносно один одного, наприклад: *statement* – 1) формулювання; 2) офіційний звіт; *target* – 1) ціль; 2) візирна марка. Якщо багатозначність такого типу проявлена не лише в якійсь одній системі, а в системах, віддалених одна від одної, це не є суттєвим недоліком [4, 73]. Наприклад: *key station* – 1) опорна точка; 2) задавальна станція (в геодезії) та *key station* – термінал з клавіатурним вводом (в комп'ютерній сфері); *junction* – 1) зведення по рамці аркушів карти; 2) вузлова точка (геодезичної мережі) у геодезії та *junction* – об'єднання, союз (держав) (в юриспруденції) та *junction* – синапс (в медичній сфері).

2. Багатозначний термін може поєднувати поняття, які являються досить близькими, що, як уже зазначалось, є небажаним в межах однієї термінологічної системи, адже створює певні проблеми щодо функціонування такого терміну [4, 73], наприклад: *number* – 1) число, кількість і 2) цифрова частина номенклатури карти; *pillar* – 1) геодезичний знак на місцевості і 2) стовп для спостережень.

3. Багатозначними у межах досліджуваної фахової мови виступають не тільки терміни-слова: *reticule*: 1) перехрестя ниток, сітка ниток; 2) географічна сітка; *hypsography*: 1) гіпсографія, гіпсометрія; 2) рельєф в абсолютних висотних позначках, але і терміни-композиції: *framework*: 1) основа побудови; 2) мережа опорних точок; *line-of-sight*: 1) лінія прямої видимості; 2) радіовидимість; та термінологічні словосполучення: *transit line*: 1) візирна вісь, лінія візирування; 2) теодолітний хід; *point interpolation*: 1) інтерполяція по точках; 2) нанесення точок.

3. Полісемію досліджуваних термінів можна поділити на два типи: 1) зовнішню та 2) внутрішню. Під зовнішньою полісемією розуміється багатозначність загальнолітературних слів, один чи декілька лексико-семантичних варіантів яких має термінологічні значення. Наприклад: *body* – в анатомії – тіло, в геодезії – поле карти (*body of map*); *table* – в комп'ютерній сфері – таблиця, в геодезії – рівень (*ground-table* – рівень місцевості). Внутрішня полісемія передбачає полісемію слів, усі лексико-семантичні варіанти яких мають термінологічні значення, тобто полісемію власне термінів. Наприклад: *pole* – 1) полюс; 2) рейка; *radius* – 1) радіус, 2) лімб (кутомірного приладу).

4. Переважна більшість полісемічних термінів є двозначними чи трьохзначними. Наприклад: *loop*: 1) зімкнена горизонталь; 2) полігон; *rate* 1) ступінь; 2) темп, швидкість; 3) відношення, пропорція. Дані терміни можуть отримувати й інші додаткові значення, а саме: *delay lock loop* – автопідстроювання частоти за затримкою; *data sampling rate* – інтервал вимірів, *repetition*. Крім того трапляється термінологічні одиниці, які мають чотири або і більше значень, до прикладу: *datum point* 1) початковий орієнтир, опорна точка; 2) репер; 3) топографічно визначена точка; 4) початок системи координат.

5. Дієслівні багатозначні терміни зустрічаються досить рідко. Наприклад: *to expose*: 1) експонувати; 2) копіювати; *to hold*: 1) тримати; 2) витримувати; 3) утримувати. Решту займають полісеманти з інших частин мови. Серед них є велика кількість іменників, чи іменних словосполучень. Наприклад: *lune*: 1) дуга паралелі між двома меридіанами; 2) зона сітки координат; *topography*: 1) рельєф, характер місцевості; 2) топографічна маса, топографія; *field traverse*: 1) полігонометричний хід, полігонометрія; 2) маршрутне знімання.

6. Аналіз семантичних відношень між значеннями багатозначних термінів геодезії свідчить, що для аналізованих полісемантів характерною є радіальна полісемія: *sheet*: 1) аркуш карти; 2) таблиця; *trilateration*: 1) трилатерація; 2) радіогеодезичі вимірювання великих відстаней; 3) просторові вимірювання,

стереоскопія. Менше полісемічних термінів мають ланцюгову полісемію: *coincidence*: 1) суміщення, збіжність; 2) момет збіжності маятників; *background*: 1) задній план (фотознімка); 2) фон та змішану структуру лексико- семантичних варіантів; *fixation*: 1) закріплення, фіксування; 2) зафіксоване або визначене місцезнаходження; 3) прив'язка [8].

Проблеми розмежування явищ полісемії й омонімії присвячено наукові роботи: Р. Болтянської, В. В. Виноградова, Ю. Н. Ковалик, Л. Ліпка та інших. Для того, щоб відрізнити одне слово з кількома значеннями (полісемія) від двох різних слів з непов'язаними значеннями (омонімія) слід, як стверджує Л. Ліпка, застосувати три типи критеріїв: 1) етимологічний; 2) формальну тотожність чи виразність; 3) тісний семантичний зв'язок (понять у базі знань) [9, 136]. Одним з головних критеріїв розмежування полісемії від омонімії на нашу думку можна назвати семантичну ознаку, тобто наявність (у полісемії) та відсутність (в омонімії) внутрішнього мотивованого зв'язку між значеннями.

Як полісемія, так й омонімія, з точки зору історичної семантики та системи мови, відбивають різні ступені розвитку багатозначності слова, яка є одним із шляхів появи омонімів. За цих умов омоніми утворюються у мові частіше за все через розпад полісемії [6, 46]. Омонімія – це явище, що безпосередньо впливає з факту неоднаковості плану вираження та плану змісту. Слід зазначити, що велика кількість омонімічних одиниць терміносистеми геодезії вживаються не як самостійні слова, а входять до складу термінологічних словосполучень.

Погоджуючись з думкою Л. Ліпки та Дж. Лайонза зазначимо, що полісемія трапляється значно частіше у мові, ніж омонімія.

Підсумовуючи сказане, можна зазначити те, що незважаючи на негативне ставлення до явищ полісемії в термінології, багатозначність все ж присутня у фахових термінологіях, геодезичній в тому числі, як об'єктивне явище. При цьому прояви полісемії в термінології значно вужчі, ніж у загальнолітературній

мові. Проведений аналіз фахової мови геодезії показав, що для неї більш типовим є явище внутрішньомовної, ніж міжгалузевої омонімії.

2.2 Багатозначність термінів та специфіка їх перекладу

При перекладі науково-технічних текстів особлива увага приділяється перекладу термінів як мовних знаків, що репрезентують поняття спеціальної, професійної галузі науки або техніки та становлять одну з головних труднощів їх перекладу з огляду на їх багатозначність, неоднозначність, відсутність перекладних відповідників та національну варіативність.

Ми розглянемо питання багатозначності терміна та проаналізуємо способи перекладу науково-технічних термінів, а саме, – лексичні та лексико-семантичні трансформації.

Полісемія (з гр. *polysemos* – ‘багатозначність’) – це наявність різних, але так чи інакше пов'язаних між собою значень одного і того ж слова (словосполучення, фрази). Часто, коли говорять про полісемію, мають на увазі, насамперед, багатозначність слів як одиниць лексики. Лексична полісемія – це здатність одного слова слугувати для позначення різних предметів і явищ дійсності, що асоціативно пов'язані між собою і котрі утворюють складну семантичну єдність [8, 382]. У загальній лексиці у одного слова паралельно формуються близькі, але різні значення, або, окрім основного, розвивається додаткове, а контекст допомагає їх розмежувати. Завдяки цьому відбувається розширення та збагачення словникового складу. Наприклад, за словником Мюллера, іменник «*field*» має наступні лексичні значення: 1) поле, луг, великий простір; 2) область, сфера діяльності; 3) поле дії; 4) поле битви; 5) фон, ґрунт (картини); 6) спортивний майданчик; 7) всі учасники змагання; 8) родовище (геол.); 9) збудження струму (ел.); 10) польовий [49, 269]. Те, в якому з лексичних значень виступає слово, визначається його сполучуваністю з іншими словами: «*diamond-field*», «*field theory*», «*magnetic field*», «*field hockey*», «*to leave the field*», тощо.

Полісемія, або багатозначність, як один з яскравих виявів самобутності лексики національних мов, реалізує використання потенційних можливостей слова і репрезентує природний розвиток лексичної системи будь-якої національної мови.

Багатозначність та неоднозначність відповідників перекладу термінів з англійської на українську мову – це, мабуть, найголовніша проблема перекладу термінів. У спеціальній літературі протягом багатьох років велась боротьба з полісемією та висувалась проблема однозначності терміна. Однак, на практиці спостерігається зворотне явище. Так, навіть у межах одного поля технічний термін виявляє багатозначність. Наприклад, термін «*reel*» означає: катушка, бобіна, рулон, ролик [47, 290]. Тобто, у різних термінологіях полісемія в багатьох випадках неминуча.

За нашими спостереженнями, найпоширенішою є *міжсистемна полісемія*, коли один і той самий англомовний термін із майже незмінним семантичним ядром (але з неоднаковим набором периферійних сем) функціонує у різних галузевих терміносистемах науки й техніки, наприклад: 1) *test driver* – тест-драйвер – програма для тестування іншої програми, застосовувана як частина процедури альфа-тестування; водій-випробовувач (нових моделей і марок автомобілів) [46, 506]; 2) *converter* – конвертер – одноякірний перетворювач електричного струму; програма, що перетворює дані з однієї форми на іншу; пристрій, що перетворює сигнали одного виду в сигнали іншого виду [45, 10].

Говорячи про стратегії перекладу багатозначних термінів, слід пам'ятати про те, що в методиці вивчення термінів є чимало напрацювань, якими слід користуватися. У випадку, коли словник не дає точного еквівалента термінологічній одиниці, коли варіантні відповідники певного терміна вихідної мови відсутні, або якщо термін багатозначний, використовуються різні прийоми міжмовних трансформацій. Задача перекладача полягає у вірному

виборі того чи іншого прийому в ході перекладу, щоб максимально точно передати значення кожного терміна.

Прийнято поділяти перекладацькі трансформації на 1) лексичні, 2) граматичні та 3) стилістичні. Трансформації можуть поєднуватися одна з одною, приймаючи характер складних комплексних трансформацій (лексико-граматичні, лексико-семантичні тощо).

Існують різні підходи щодо побудови типології перекладацьких трансформацій. У нашій роботі ми керувались підходом, запропонованим В.Н. Комісаровим. Він вважає, що в залежності від характеру перетворень перекладацькі трансформації підрозділяються на лексичні, граматичні та лексико-граматичні [21, 159].

Перекладацькі лексичні трансформації – це різного роду зміни лексичних елементів мови оригіналу під час перекладу з метою адекватної передачі їх семантичних, стилістичних та прагматичних характеристик із врахуванням норм мови перекладу та мовленнєвих традицій культури мови перекладу.

Лексичні трансформації під час перекладу багатозначних термінів у науково-технічних текстах вживаються тоді, коли не можна підібрати повний еквівалент серед можливих еквівалентів, що представлені у словнику, або лексичні одиниці під час перекладу змінюють не тільки зовнішню форму, але й набувають нового значення, відмінного від вихідних одиниць [9, 150].

В.Н. Комісаров зазначає, що лексичні трансформації описують формальні та змістові відносини між словами та словосполученнями у оригіналі та перекладі. Virізняючи всередині групи лексичних трансформацій формальні перетворення та лексико-семантичні заміни, він відносить до формальних перетворень транскрипцію / транслітерацію та калькування; до лексико-семантичних замін – конкретизацію, генералізацію та смисловий розвиток (модуляцію) [21, 160].

На нашу думку, полісемічні терміни в основному перекладаються шляхом 1) вибору варіантного відповідника та 2) за допомогою лексико-

семантичних трансформацій, таких як конкретизація, генералізація та смисловий розвиток.

1) Вибір варіантного відповідника. За визначенням В.І. Карабана, усі еквівалентні одиниці поділяються на одноквівалентні (тобто ті, що мають тільки один перекладний відповідник, наприклад, *atom* – атом); та багатоеквівалентні (тобто ті, що мають більше як один перекладний відповідник, наприклад *frame* перекладається як рама, станина, каркас, кадр, конструкція, корпус та ін.) [17, 279]. Головним способом перекладу одноквівалентних термінів є знаходження лексичного еквівалента у мові перекладу. Еквівалент – це постійна лексична відповідність у мові перекладу, яка зафіксована у словнику і точно співпадає зі значенням даного слова [17, 280].

Переклад багатоеквівалентних термінів потребує вміння вибору одного, адекватного в даному контексті варіантного відповідника. Під варіантним відповідником розуміють один із можливих варіантів перекладу терміна. Кожний варіантний відповідник є перекладним еквівалентом одного лексико-семантичного варіанта (ЛСВ) багатозначного слова. Наприклад, термін *insulator* має такі лексико-семантичні варіанти: 1) *that which insulates*; 2) *dielectric, insulating material*. Відповідно, кожний з цих ЛСВ має свій перекладний еквівалент, і тому можна говорити, що термін *insulator* має такі варіантні перекладні відповідники: 1) ізолятор, 2) діелектрик, 3) ізоляційний матеріал [17, 18].

Більшість термінів, що мають декілька еквівалентів – однослівні терміни, наприклад, *term* – термін, семестр, елемент, строк, енергетичний рівень (фіз.), член (мат.) [32, 720]; *return* – повернення, віддача, зворотній дріт (ел.), дохід (економ.), відображений сигнал [49, 600]; *form* – форма, зовнішній вигляд, зразок, модель, формат, профіль, контур, надавати форму [49, 286].

Варіантний відповідник обирається на основі відповідності між лексичними та граматичними значеннями слів тих мов, які беруть участь у перекладі, виходячи з контексту, ситуації та фонових знань [31, 41].

Вибір перекладачем одного з варіантів відповідника для передачі відповідного за сенсом терміна оригіналу не залишається справою смаку або випадкового рішення, а виражає його відношення до можливостей мови. Звичайно, один випадок вибору того чи іншого варіанта ще не є вирішальним, бо важлива система, якої дотримується перекладач, слідуючи в цілому тій чи іншій тенденції [40, 249].

Прийом конкретизації. Конкретизацією називається трансформаційна операція, у ході якої перекладач, слідуючи ланцюжку узагальнення, замінює поняття з ширшим об'ємом і менш складним змістом, що міститься у терміні вихідного тексту, поняттям з більш обмеженим об'ємом, але складнішим, конкретнішим змістом. Наприклад: *flow resistance* – гідравлічний опір потоків; *impact effect* – ефект динамічної дії; *edge-type filter* – щілинний фільтр, *hot-water boiler* – бойлер.

Таким чином, конкретизація неодмінно передбачає залучення нових елементів до змісту поняття, тобто додавання нових ознак в поняття про об'єкт, котрий описується при перекладі.

Наприклад, поняття «досліджувати» в українській мові може вживатися у різних ситуативних умовах, і його конкретне значення в значній мірі упорядковується контекстом; в іноземній мові цьому поняттю будуть відповідати різні, більш вузькі за значенням одиниці, в залежності від контексту, наприклад: досліджувати місцевість – *to explore the environment*; досліджувати ринок – *to investigate the market*; досліджувати явище – *to research into sth.*

Отже, при перекладі з англійської мови на українську іноді необхідно робити заміну терміна, що має більш широкий спектр значень, еквівалентом, який конкретизує значення згідно з контекстом або стилістичними вимогами.

Прийом генералізації. При перекладі термінів також можливим є застосування прийому генералізації. Це трансформаційна операція, у ході якої перекладач, слідуючи ланцюжку узагальнення, замінює поняття з більш обмеженим об'ємом та складнішим змістом, що міститься у слові чи словосполученні вихідного тексту, поняттям з ширшим об'ємом, але менш складним, менш конкретним змістом, тобто видове поняття замінюється родовим. Генералізація вихідного значення має місце у тих випадках, коли міра інформаційної упорядкованості вихідної одиниці вища за міру упорядкованості, що відповідає їй за змістом у мові перекладу. Наприклад: *potential energy barrier* – потенційний бар'єр; *fuel heat-generating element* – тепловиділяючий елемент; *composite-type rock-fill dam* – кам'янно-земляна гребля; *conveyer-type furnace* – конвеєрна піч.

Таким чином, генералізація неодмінно передбачає скорочення елементів змісту, тобто певну втрату при перекладі.

Прийом смислового розвитку багатозначного терміна. Смисловий (значеннєвий) розвиток – це заміна слова або словосполучення іноземної мови, значення яких можна вивести логічним шляхом з вихідного значення. Прийом смислового розвитку полягає в заміні словникового відповідника при перекладі контекстуальним, логічно пов'язаним з ним, та використовується у тих випадках, коли ні один з варіантних відповідників багатозначного терміна, що подані у словнику, не підходить за контекстом. Тобто, цей прийом використовують для більш поглибленого смислового тлумачення тієї чи іншої лексичної одиниці або словосполучення. Наприклад: *development* – проявлення плівки, *table* – конвеєр, *hazard* – інтенсивність відмов, тощо.

При перекладі часто потрібно уточнювати зміст багатозначного терміна, знаходити більш конкретні й стилістично вдалі контекстові рішення. Наприклад, слово, яке часто використовується у науково-технічній літературі – *background*, у словнику має декілька значень: задній план, фон, передумова, підготовка, кваліфікація, дані [48, 28]. Але відповідно до контексту перекладач

може логічно розвинути значення цього терміна та отримати наступні варіанти перекладу: фоновий режим роботи (обч.), поверхня під обробку (буд.).

З такого поступового уточнення думки, а також знаходження більш чітких та ємких лексичних одиниць складається техніка прийому смислового розвитку.

Переклад багатозначного терміна відповідно до контексту. Коли при перекладі виникає багато проблем з вибором значення термінів через їх полісемічність, саме контекст відіграє важливу роль при виборі потрібного значення, тому визначення способу перекладу тієї чи іншої термінологічної одиниці без розгляду її в контексті представляється неможливим. Контекстуальні значення виникають у процесі вживання слів у мові залежно від оточення і реалізуються під дією вузького, широкого та екстралінгвістичного контексту [20, 4].

Під контекстом прийнято розуміти мовне оточення, у якому вживається та або інша лінгвістична одиниця. Так, контекстом терміна є сукупність слів, граматичних форм і конструкцій, в оточенні яких зустрічається даний термін.

Найважливіша функція контексту полягає у вирішенні питання багатозначності термінів. Контекст неначе «знімає» в тієї або іншої багатозначної термінологічної одиниці всі її значення, окрім одного. Тим самим контекст надає тій або іншій одиниці мови однозначності та робить можливим вибір одного з декількох потенційно існуючих еквівалентів даної термінологічної одиниці у мові перекладу [3, 170].

Контекстуальне значення слів у процесі перекладу розкривається за певними логіко-семантичними законами. Логічна основа перекладацького процесу зрозуміла вже з того, що у двох мовах, що зіставляються, тотожність значення слів або вислову залежить від тотожності поняття, котре ними передається. Аналізуючи контекст, у якому вживається певний термін, ми встановлюємо різні смислові зв'язки і стосунки між терміном, значення якого потрібно визначити, й іншими словами, значення яких нам добре відомо.

Отже, спосіб перекладу багатозначних термінів завжди залежить від контексту. Нерідкі такі випадки, коли у трьох різних контекстах терміновживання слово перекладалося трьома різними способами, наприклад, за допомогою калькування, транскодування й описового перекладу: *tender* – 1) речення (варіантний відповідник), 2) тендер (транслітерація), 3) заява про підписку на цінні папери (описовий переклад). Крім того, деякі терміни у тому самому значенні нерідко мають як мінімум два українських відповідника, один з яких є найбільш точним, а інший – найбільш коротким. Вибір відповідника у цьому випадку визначається такими факторами як контекст і потенційна аудиторія, на яку розрахований даний текст, наприклад, *fund* – резерв, фонд; *deposit* – внесок, депозит; *bid* – пропозиція ціни, заявка.

Як вже зазначалось, значення терміна визначається за допомогою слів, які оточують даний термін у контексті, тобто у реченні. У якості прикладу наведемо багатозначний термін науково-технічної термінології *failure*, котрий має багато українських еквівалентів у словнику технічної термінології: 1) відмова в роботі; 2) руйнування, пошкодження, порушення; 2) неможливість виконання; 3) втрата несучої здібності (мех.); 4) обвалення (гірн.) [48, 132].

У різних контекстах при передачі значення терміна *failure* у поєднанні з іншими словами також виникає явище багатозначності через різний контекст:

1) *An automobile's failure rate in its fifth year of service may be many times greater than its failure rate during its first year of service.* – Частота виникнення несправностей у автомобілях на п'ятому році обслуговування може бути набагато вищою за частоту виникнення несправностей протягом першого року обслуговування.

2) *One of the most frequent failure modes that occure during the work of this device is failure to cease operation at the prescribed time.* – Одним з найпоширеніших видів порушень, котрі виникають під час роботи цього пристрою, є неспроможність завершення операцій у визначений час.

3) *Failure recovery time of this machine is three minutes.*

Час відновлення після відмови цього пристрою становить три хвилини.

Таким чином, кожна термінологічна одиниця як в оригіналі, так і в перекладі співвідноситься з великою кількістю інших елементів тексту, і тому, навіть кажучи про переклад окремого терміна, завжди доводиться враховувати роль оточення – контексту [40,152].

Використання словника при перекладі багатозначних термінів. При перекладі науково-технічної літератури, а особливо багатозначних термінів, словники є необхідним довідковим матеріалом, адже переклад полісемічних термінів передбачає вибір одного з можливих варіантних відповідників, поданих у словнику.

Для швидкого знаходження спеціальних термінів потрібно знати, які бувають робочі джерела інформації, що можна знайти у кожному з них, та послідовність їх використання. Всі робочі джерела інформації, якими користується перекладач, можна поділити на загальні та спеціальні. Загальні джерела інформації розподіляються на словники загального призначення та загальні енциклопедії. Спеціальні джерела інформації включають спеціальні словники, спеціальні енциклопедії, довідники з різних галузей науки та техніки, спеціальну літературу. Спеціальні словники, у свою чергу, поділяються на двомовні (політехнічні, галузеві) та допоміжні спеціальні двомовні словники (словники скорочень, словники псевдо-друзів перекладача), а також одномовні спеціальні словники (наприклад, технічний словник) [20, 54].

Треба мати на увазі, що словниковий склад мови є не просто сукупністю слів, а системою, що допускає безкінечно різноманітні, але не будь-які поєднання слів у будь-якому контексті: окремі елементи словника пов'язані один з одним певними смисловими та стилістичними відносинами. Ця обставина виявляється при перекладі та часто унеможлиблює використання найближчого словникового відповідника слова.

Для правильної передачі значення незнайомого або відсутнього у словниках терміна або термінологічного сполучення дуже важливо врахувати

та співставити усі випадки його вживання у даному тексті, і лише після цього спробувати з'ясувати значення терміна шляхом ознайомлення зі спеціальною літературою з даного питання. Наприклад, у технічному словнику багатозначний термін *driver* представлений такими значеннями: привідний пристрій; провідна ланка, провідний елемент; збуджувач, рушійний прилад; схема запуску; сигнал запуску; підмодулятор (рлк.); програма-драйвер (обч.); патрон для інструменту, що обертається; трамбування (мет.); супутник-метал; молоток, вибивання; машиніст, оператор, водій [48, 113].

Хоча вміле користування словниками і є необхідним, головною передумовою правильного перекладу є знання предмету, про який йде мова. А.В. Федоров зазначає, що фактично переклад ніколи не обмежується вибором одного елементу з числа тих, котрі зафіксовані у словниках як відповідники певному слову оригіналу. У перекладацькій практиці зустрічається багато випадків, коли використовуються слова, не передбачені словником, так як він не в змозі передбачити всі сполучення, до яких потрапляє слово [40, 161].

Висновки до 2 розділу

При перекладі науково-технічних текстів особлива увага приділяється перекладу термінів як мовних знаків, що репрезентують поняття спеціальної, професійної галузі науки або техніки, та становлять суттєву складову науково-технічних текстів і одну з головних труднощів їх перекладу з огляду на їх неоднозначність, відсутність перекладних відповідників та національну варіативність.

Найскладнішою проблемою англійської термінології є полісемія термінів, а також наявність багатозначних термінів у межах однієї наукової галузі.

Причини формування нових значень у термінології англійської мови, можна умовно поділити їх на дві великі групи: екстралінгвістичні та інтралінгвістичні.

При перекладі полісемічних термінів з англійської на українську мову використовуються різні прийоми міжмовних трансформацій, а саме, лексико-семантичні трансформації (конкретизація, генералізація та прийом смислового розвитку) та лексичні трансформації.

При перекладі науково-технічних текстів, які мають багатозначні терміни, з англійської на українську мову, контекст відіграє важливу роль при виборі потрібного значення, тому визначення способу перекладу тієї чи іншої термінологічної одиниці без розгляду її в контексті представляється неможливим, адже у різних контекстах терміновживання слово перекладається різними способами. Контекстуальні значення виникають у процесі вживання слів у мові, залежно від оточення і реалізуються під дією вузького, широкого та екстралінгвістичного контексту.

ВИСНОВКИ

Проблеми термінологічної полісемії при перекладі науково-технічної літератури належить до найбільш складних і найменш розроблених. У контексті сучасних науково-технічних і економічних процесів ця проблема набуває особливої актуальності й вимагає подальшого розроблення.

При перекладі полісемічних термінів з англійської на українську мову використовуються різні прийоми міжмовних трансформацій, а саме, лексико-семантичні трансформації, такі як конкретизація, генералізація та прийом смислового розвитку, а також лексичні трансформації.

При перекладі багатозначних термінів, словники є необхідним довідковим матеріалом, адже переклад полісемічних термінів передбачає вибір одного з можливих варіантних відповідників, поданих у словнику. Для швидкого знаходження спеціальних термінів потрібно знати, які бувають робочі джерела інформації, що можна знайти у кожному з них, та послідовність їх використання.

Велику роль в перекладі науково-технічних текстів, які мають багатозначні терміни, відіграє контекст. Визначення способу перекладу тієї чи іншої термінологічної одиниці без розгляду її в контексті представляється неможливим, адже у різних контекстах терміновживання слово перекладається різними способами. Контекстуальні значення виникають у процесі вживання слів у мові, залежно від оточення і реалізуються під дією вузького, широкого та екстралінгвістичного контексту.

Отже, ми з'ясували, що при перекладі полісемічних термінів науково-технічної літератури найдоцільніше застосовувати комплексний підхід, котрий складається із застосування лексико-семантичних трансформацій, врахування контексту та використання спеціальних словників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка / И.В. Арнольд. – М.: [б. и.], 1959. – 284 с.
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – М.: 1957. – 157 с.
3. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. – М.: «Междунар. отношения», 1975. – 240 с.
4. Білозерська Л.П., Возненко Н.В., Раденька С.В. Термінологія та переклад. Навч. посіб. / Л.П. Білозерська. – Вінниця: Нова книга, 2010. – 232 с.
5. Будагов Р.А. Проблемы развития языка / Р.А. Будагов. – М.: Наука, 1965. – 256 с.
6. Вине Ж.-П. Технические способы перевода // Ж.-П. Вине. – М.: 1978. – С. 157–167.
7. Виноградов В.С. Перевод. Общие и лексические вопросы / В.С. Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2004. – 224 с.
8. Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказываний // Семантическая структура слова / В.Г. Гак. – М.: 1971. – 213 с.
9. Гаражанкіна О.М. Лексичні трансформації при перекладі текстів науково-технічної тематики (на матеріалі словника машинобудування та гірничої справи) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка / О.М. Гаражанкіна. – 2011. – № 9 (220), Ч. II. – С. 149–155.
10. Головин В.М. Терминология / В.М. Головин. – М.: Наука, 1981. – 9 с.
11. Гореликова С.Н. Природа термина и некоторые особенности терминообразования в английском языке / С.Н. Гореликова. М.: Наука, 2002. – С. 129–136.

12. Гарбовский Н.К. Теория перевода / Н.К. Гарбовский. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – 544 с.
13. Гринёв С.В. Введение в терминоведение / С.В. Гринев. – М.: Москов. лицей, 1993. – 309 с.
14. Даниленко В.П. Семантическая структура специального слова и ее лексикографическое описание / В.П. Даниленко. – Свердловск, 1991. – 155 с.
15. Даниленко В.П. Русская терминология / В.П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
16. Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка / Л.А. Капанадзе. – М.: Наука, 1971. – 381 с.
17. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми / В.І. Карабан. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 576 с.
18. Квитко И.С. Термин в научном документе / И.С. Квикко. – Львов: Вища шк., 1976. – 128 с.
19. Коваленко А.Я. Загальний курс науково-технічного перекладу: Навчальний посібник / А.Я. Коваленко. – 2001. – 290 с.
20. Коломейцева Е.М., Макеева М.Н. Лексические проблемы перевода с английского языка на русский: Учеб. пособие / Е.М. Коломейцева. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. – 92 с.
21. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС, 2001. – 424 с.
22. Комиссаров В.Н. Теория перевода / В.Н. Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. – 254 с.
23. Константинова О.В. Структурно-семантические особенности терминов оподаткування в американському і британському вариантах сучасної англійської мови: Дис. ... канд. філол. наук / О.В. Константинова. – Рівне, 2004. – 300 с.

24. Корунець І.В. Теорія та практика перекладу [Текст] / І.В. Корунець. – Вінниця: Нова книга, 2007. – 446 с.
25. Краткое методическое пособие по разработке и упорядочению научно-технической терминологии / [отв. ред. В.И. Сифоров]. – М.: Наука, 1979. – 128с.
26. Латышев Л.К. Технология перевода / Л.К. Латышев. – М.: Академия, 2005. – 317 с.
27. Левицкая, Т.Р. Теория и практика перевода / Т.Р. Левицкая, А.М. Фиттерман. – М.: Изд. лит-ры на ин. яз., 2003. – 263 с.
28. Лейчик В.М., Шелов С.Д. Лингвистические проблемы терминологии и научно-технический перевод. Обзорная информация / В.М. Лейчик. – Выпуск 18, Часть 2. – М.: Наука, 1990. – 77 с.
29. Лотте Д.С. Образование системы научно-технических терминов // Основы построения научно-технической терминологии / Д.С. Лотте. – М.: Наука, 1961. – 158 с.
30. Миньяр-Белоручев Р.К. Общая теория перевода и устный перевод / Р.К. Миньяр-Белоручев. – М.: Воениздат, 1980. – 237 с.
31. Мирам Г.Э. Практический перевод: Заметки к лекциям / Г.Э. Мирам. – К.: Ника-Центр, 2005. – 184 с.
32. Михайлова Т.В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології : Дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т.В. Михайлова. – Харків: Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2002. – 218 с.
33. Мостовий М.І. Лексикологія англійської мови. Підручник для студентів ін-тів і фак. іноземної мови / М.І. Мостовий. – Харків: «Основа», 1993. – 255 с.
34. Подвойська О. Явище полісемії у термінології соціальної ринкової економіки в сучасній німецькій мові. Серія: філологічні науки / О. Подвойська. – Херсон: Херсонський нац. тех. ун-т, 2003. – С. 287–291.

35. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика: Очерки лингвистической теории перевода / Я.И. Рецкер. – М.: Международные отношения, 2006. – 240 с.

36. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология / А.А. Реформатский. – М.: 1959. – 230 с.

37. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – П.: Довкілля-К, 2011. – 844 с.

38. Скорейко-Свірська І.П. Освоєння англомовних науково-технічних термінів в українській мові у контексті явищ полісемії та омонімії, розділ II. Термінознавство / І.П. Скорейко-Свірська // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки, 2011. – № 6 (ч. 2). – С. 202–206.

39. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1989. – 246 с.

40. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): Для институтов и факультетов иностр. языков. Учеб. пособие. – 5-е изд. / А.В. Федоров. – М: ООО «Издательский Дом «Филология Три», 2002. – 416 с.

41. Чередниченко, О.І. Теорія і практика перекладу / О.І. Чередниченко. – К.: Либідь, 2005. – 370 с.

42. Черноватий, Л.М. Психолінгвістичні основи теорії педагогічної граматики / Л.М. Черноватий. – Х.: Основа, 2006. – 245 с.

43. Швейцер А.Д. Теория перевода / А.Д. Швейцер. – М.: Наука, 1988. – 114 с.

44. Щетинкин В.Е. Пособие по переводу с французского языка на русский / В.Е. Щетинкин. – М.: Просвещение, 1987. – 159 с.

45. Riggs F. Social Science Terminology: Basic Problems and Proposed Solutions // Terminology: Applications in Interdisciplinary Communication / ed. by

H.B. Sonneveld, K.L. Loening. – Amsterdam; Philadelphia: Benjamins, 1993. – P. 196–201.

Лексикографічні джерела

46. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / [уклад.: Е.М. Пройдаков, Л.А. Теплицький]. – 2-ге вид., допов. і доопрац. – К.: СофтПрес, 2006. – 824 с.

47. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 тис. слів / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.

48. Короткий тлумачний словник української мови / За редакцією Д. Гринчишина. – К.: СофтПрес, 1999. – 430 с.

49. Краткий англо-русский технический словарь. Ок. 30000 терминов / Ю. А. Кузьмин, В.А. Владимиров, Я.Л. Гельман и др. – М.: ММПШ, 1992. – 416 с.

50. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. Издание 23-е, стереотипное, изд-во «Русский язык», М.: 1992. – 842 с.